

ҲАМИД ҒУЛОМ

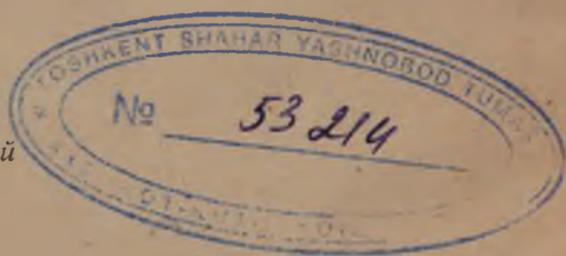
ВАФОНИНГ
УЗУН
ЙЎЛИ

Ҳамид Ғулом

ВАФОНИНГ
УЗУН
ЙЎЛИ

*Хотиралар ва тарихий
драма*

Тошкент

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

1990

У 3 2
F 79

Тақризчи Ўткир Ҳошимов

4702620201 — 172

Доп. 89

84187(04) — 90

© Ҳамид Ғулом. 1990 й.

15011 8-835 00751-1

1937 йил. Кеч куз. Ташвишли совуқ кунлар. Ёш дўшмга тухмат ёғяпти. Адоватнинг захарли иломи менга ташланмоқчи бўлиб бошини кўтарган. Узларини менга дўст кўрсатиб, онамнинг ёвғонини ичиб, бир кўрпада мен билан думалашиб ётиб юрган дўстлар кулбамни ҳам, суҳбатимни ҳам тарк этишди...

Уша кунларда биров менга:

— Яқинда уйланасан, ёринг билан эллик йил яшайсан, кейин Олтин тўйинг бўлади,— деса, мен унга: «Алдашга бола яхши, мени лақиллатяпсан», деб жавоб қилган булардим. Агар бу одам яқин дўстларимдан бири бўлса: «Бор, тушингни сувга айт!»— деб жеркиб берардим.

Биз бир нарсани ўйлар эканмизу ҳаёт бизни бошқа йўл билан олиб борар, бизга раҳнамолик қилиб, ўз ҳукмини ўтказар экан.

Мен кечроқ бўлса ҳам хотиралар ёза бошлашни ихтиёр этар эканман, буларнинг жанр деб аталган шакл-шамойили ҳақида ўйлаб ўтирмадим, насрий лавҳалар деб аташга қарор бердим.

Мен мазкур қиссамни ҳаётнинг аччиқ-чучукларини эллик йил давомида мен билан бирга татиб келётган рафиқам Манзураҳонга бағишлайман.

МУАЛЛИФ

ВАФОНИНГ УЗУН ЙЎЛИ

БИРИНЧИ ҚИСМ

1. «АЙРИЛГАНГА ЎЛМАСМАН, СОҒИНГАНДА ЙИҒЛАРМАН...»

Ҳовлида, токсўри тагида икки киши — онам ва мен видолашяпмиз.

Аслида, биз оилада тўрт киши эдик. Бироқ, бундан тўрт ярим ой аввал — 1937 йил апрелининг сўнгги кунларида бобом Мулла Ғулом Мавлон ўғли 67 ёшида вафот этди. Укам Саид эса, Тахтапулдаги Техзара (Ўсимликларни зараркунандалардан ҳимоя қилиш техникуми)ни шу ёзда тугатгач, Самарқанд областининг Жомбой райони-га ишга юборилди.

Бобом Фузулийнинг:

«Маҳшар куни кўрам дерам ул сарви қомати...»

деб бошланадиган газалига мухаммас боғлаган, ўзи ҳам ёшлигида ишқий мавзуларда газаллар битган, Хислат ва Авлонийлар билан ҳамсуҳбат, мулла одам эди.

Онам мени бағрига босиб:

— Бизни ташлаб, қаёқларга кетяпсан?— деб йиглаганида ўзини ва укам Саидни назарда тутган.

Менинг бўлса, Саиддан кўнглим хотиржам: ахир, у ун олтига кирди ва мутахассис бўлиб, мустақил ҳаёт йўлини бошлади. Шу сабабдан мен Тошкентда қолаётган онамни ва яна... бир кишини ўйлайман. Бугун эълон қилинаётган хотираларим, бетартиб тизилган лавҳаларим ҳам шул учинчи шахс — ҳаётим, тақдирим — бутун таржимаи ҳолимнинг бош қаҳрамони, мени офатлардан кўп марта омон сақлаган, машаққатли йўлларимни, қоронғи кечаларимни ёритган юлдуз, азиз ва бебаҳо инсон ҳақида.

Энг гўзал, энг вафоли аёл ҳақида бу лавҳаларим.

Лекин, мен унинг ҳақидаги нақъларимни бошлашдан аввал онам билан, маҳаллам билан, юртим билан видолашиб олишим керак. Нега энди «хайрлашиб» эмасу «видолашиб?» Чунки мен номаълум томонга ва номаълум муддатга кетяпман. Нега кетаётганимни онамга айтмаганман ва айтмайман ҳам. Аммо, она қалби буни сезади,

эзилади, дарду аламлари кўзларидан ёш бўлиб дув тукилади. Фақат, биз, нодон ўғилларгина буни тушунмаимиз.

Менинг онам, орадан чорак аср ўтгандан кейингина «Машъал» романининг илк саҳифасидаги бағишловда эҳтиром ила тилга олганим Қория Темур қизи эндиликда тўқсон баҳорни кўрган зукко аёл, у вақтда қирққа ҳам қирмаган, лекин узун куюқ сочи қулдай бузариб улгурган, гузардан ўтгудай бўлса, ҳурматига оқсоқоллар ҳам ўринларидан туриб таъзим қиладиган ҳурматли аёл.

— Мендан ташвишланманг, ойижон!— Мен унинг бағрига бош қўйиб эркаланаман.— Тез-тез хат ёзиб турман.

Кейин онамнинг бағридан шитоб юлишиб чиқаман-да, айвон пешида турган тикин тугунни кўтарганча ярим очик эшикдан кўчага отиламан...

2. МАҲАЛЛА

Тошкентдаги ўнлаб, юзлаб маҳаллалар, кучалар, гузарлар каби менинг Биринчи Арпаоя маҳаллам ҳам энди йўқ. Биз қанчадан-қанча алломалар номини тарихдан ўчириб юборганимиздек, улар яшаган, таҳсил кўрган, обод қилган, ардоқлаган жойлар номини харитамиздан ўчириб юбордик: на аждодларнинг руҳи исён кўтаргани билан, на авлодларнинг қаҳрига қолишимиз муқаррарлиги билан ҳисоблашдик.

1937 йилнинг уша совуқ кузида мен ўз ота уйим эшигини қаттиқ ёпиб чиққач, бирдан юрагим орқамга тортиб кетди-да, кўчада паҳса девор тагидаги супачага бемажол ўтириб қолдим. Рўпарада Султон ва Нишон исмли ака-ука аравақашларнинг дарвозаси ланг очик. Улар отараваларини кенг ҳовлиларига шу дарвозадан бемалол олиб қирадилар. Маҳаллама-маҳалла кўмир ташиб юришибди десам, кун кеч — қоронги тушиб, тор кўчадан кўришиб турган бир парча қорамтил осмонда янги ой ўроғи ва танҳо юлдуз йилтиллаб турибди.

«Келаси ойнинг шу кунларида эсон-омон дийдор кўришайлик»,— дедим ичимда онамни ва яна бир кишини хаёлимда жонлантириб.

Супадан туриб, аввал тор кўча (Хаёт проспекти)нинг чап томонига юрдим. Бу ердан Форобий мактабининг бир қаватли биноси шундоққина оқариб турибди. Мен шу мактабда ўқиганман. Кўзимга оловдай кўринади. Унга яқин бориб, таъзим қилдим ва мактаб боғидан ўтиб, ушта, шовиллаб оқаятган анҳор томонга юрдим.

Арпапоясой...

Бешёғоч (ҳозирги Муқимий номли театр)дан Баланд Масжид (ҳозирги Навоий номли кўча)гача учта Арпапоя: биринчи, иккинчи ва учинчи маҳаллалар жойлашган. Биринчи маҳалла — Биринчи Арпапоя Форобий боғи билан машхур. 1925 йилда, олти ёшлик чоғимда бобом мени шу боғда кўрсатилган томошага — Бехбудийнинг «Падаркуш» спектаклига олиб келган.

Мен боғ билан ҳам, учала маҳаллани кесиб ўтган сершовкин анҳор билан ҳам, анҳор тепасига қурилган, ораси бир-бирига яқин обжувозу тегирмон билан ҳам фикран хайрлашдим. Булардан ташқари маҳалламизда битта масжид, битта ҳаммом ва чойхонаси билан дўкони бўлган гузар бор. Шохлари бир-бирига туташ уч туп садақайрағоч гузарга алоҳида ҳусн бағишлаган.

Бул қадимий антиқа дарахтлар рўпарасида анҳор кенг ёйилиб оқади. Бу ерда, шохлари тарвақайлаб ўсган толлар панасида аравакашлар отларини чўмилтиришяпти. Нақ баҳайбат отларки, барақ ёлларини силкитиб пишқираркан, ҳар бири Кўрўғлининг Фиротини эслатади...

— Ҳа, мулла, тугун кўтариб қопсиз, йўл бўлсин? — тошқин анҳор ўртасидан девкомат Султон аравакашнинг хайқириги янгради.

— Сочилган туз-насибаларимни териб келмоқчиман. — Мен ҳам буш келмай, жавоб қилдим.

— Яхши ўйлабсиз. — Султон аравакаш кулди. — «Мусофир бўлмагунча мусулмон бўлмайсан», деган машойихлар.

— Кўришгунча хайр, қўшни!

— Омадингизни берсин!

Тугунни елкага қўйганча йўлга тушдим. Бешёғочдан вокзалгача биринчи трамвай боради. Лекин, Иккинчи Арпапоядан ўтиб, Ўқчи гузари орқали яёв етиб олса ҳам бўлади.

Ўша томонга юрдим. Елкамдаги тугундан онам йўлга ёпиб берган ёғлиқ патир, зиғир ёғида ковурилган бугирсоқ билан қатламаларнинг тўйимли хуш бўйи анқийди. Қаёққа юрмай, қанча йўл босмай, оч қолмайман.

Йигит моли ерда.

Онам ва яна бир киши меҳри дилда.

Кўришгунча хайр, азиз маҳаллам!

3. БАДАРҒА

Вокзалга келсам, биринчи йўлда «Москва — Сталинобод» поездига йўловчилар чиқарилаётган экан. Поездининг

жилишига ўн дақиқа қолибди... Кассага чопдим. Охириги бекат — Сталинобод (ҳозирги Душанбе) станциясигача умумий вагонга битта патта олдим.

Менга бари бир: агар поезд Олмаота ёки Ашхобод-га борадиган бўлса, паттани ўша ергача олардим.

Бадарға.

Ҳа, мен ўзимни ўзим бадарға қиялман.

Тиқин вагонга чиқдим. Йўловчиларнинг деярли ҳаммаси лулилар. Қизил, сариқ сейлондан йилтироқ кўйлак кийган жингалак соч йигитлар, олабайроқ либосдаги кўкраги очиқ, сулув қизлар, жувонлар, хаёл наҳрига шўнги-ган чоллар, кампирлар ва болалар... Улар кўп. Тиззаларда, қўлларда, багирларда, елкаларда кўзлари чақнаган жингалак соч болалар. Оналарининг чандир маммаларини сўраётган гўдаклар...

Мен тугунимни оёқларим остига қўйиб, вагон йўлагиди, дераза олдида бир неча дақиқа тик туриб қолдим. Паровоз чинқириғи эшитилди. Филдираклар ҳаракатга келиб, вагон силкинди. Оёқда базўр туриб қолдим. Жингалак сочлари оқарган, юз-манглайини ажин қоплаган бир кекса лўли:

— Кел!— деди менга.— Ёнимга ўтир!

Мен тугунимни кўтарганча аёллар, болалар ўртасидан аста ўтиб бориб, чолнинг ёнига қисилиб ўтирдим.

Чол индамади. Мен ҳам индамадим. Поезд равон юриб кетди. Вагон ичи ҳам анча тинчиди.

Туни билан ухламаганман. Умуман, кейинги кунларим серташвиш бўлди. Умуман, кейинги бир ҳафта-ун кунда ақалли бир кеча тўйиб ухлаганимни эслаёлмайман.

Бедорликданми, йиғининг аччиқ томчиларидаими ачишган кўзларимни юмиб, кейинги кунларда содир бўлган воқеаларни, ёш бошимга ёғилган туҳмат тошларининг шиддатли зарбаларини эслашга уринаман, мушкулларга сабаб, адолатсизликка асос бўлган, шаънимга айтилган бир-бирига зид, чигал сўзларга мантиқ излайман...

Кеча мени комсомолдан ўчирдилар. Пединститут комсомоллари йиғилишида курсдошим Мирвоҳид Мақсудовнинг мени «Чўлпоннинг думи», «Усмон Носирнинг дўсти», «Буржуа олими Эйхенбаумнинг китобларини ўқийди» кибелидаги жумлалардан тузилган аризаси ўқиб эшиттирилди.

Мирвоҳиднинг менга дўстлик изҳор қилганига бир ойча бўлди. У уйимга тез-тез келиб турди, онам шайирган ширин овқатларни иштаҳа билан тановул қилди, шайиринг, ижод, адабий мерос ҳақида дил-дилдан қизини суҳбатлаш-

дик. У кўнича бизникида етиб қолар, суҳбатларимиз тонг-гача давом этарди.

Уша кунлари Чулпон, Усмои Носир, яна бир қанча машҳур олим, ёзувчилар бирин-кетин камалиб кетдилар.

«Ёш ленинчи» газетасида «Жушкин лирика ниқоби остида зараркунандалик» сарлавҳали бир подвал мақола босилди. «Подвал»нинг лугавий маъноси — «ертула». Гарчи саҳифанинг тагида луида қилиб бериладиган мақола матбаачилар тилида «подвал» деб аталса ҳам, бу сўздан уша мудҳиш 1937 йилда инсон баданида чумолилар урмаларди...

Подвал мақолада қўйдаги учта савол қўйилган ва буларга жавоблар берилган:

— Нега Ҳамид Ғулом доим Усмои Носир билан бирга юради? Чунки, у — халқ душмани Усмои Носирнинг думи.

— Нега Чулпон Ҳамид Ғулом шеърларини мақтаган? Чунки, у Чулпон билан маслакдош.

«— Нега Ҳамид Ғулом доим Усмои Носир билан биррида маъшуқани чироққа, ошиқни парвонага ухшатган? Чунки, у — пессимист шоир...»

Хулоса — мақоланинг сарлавҳаси: «Жушкин лирика ниқоби остида зараркунандалик».

Мени комсомол аъзолигидан учиринган уша йиғилишда Пединститутдаги Адабиёт тугарагига Усмои Носирни бир неча марта олиб келганим, ўзбек тили ва адабиёти группасидан рус тили ва адабиёти группасига ўтганим каби фактлар ҳам келтирилиб, «гуноҳим» яна ҳам бурртириб кўрсатилди.

Йиғилишда менга сўз бермадилар. Шундай бўлса ҳам, ўрнимдан туриб, овозим борича қичқирдим:

— Борис Михайлович Эйхенбаум буржуа олими эмас! У ленинградлик профессор, «М. Ю. Лермонтов» номли китобнинг муаллифи!

«Халқ душмани думи»нинг сўзига ҳеч ким қулоқ солмади. Шунда менинг муҳтарам домлам, Рус тили ва адабиёти факультетининг декани Николай Трофимович Бенедиктов сўзга чиқиб, менинг фикримни тасдиқлади. Лекин, Мирвоҳид каби подонлар уни беҳурмат қилдилар: бакириб-чакириб, ҳуштан чалиб, ишигишни чайқов бозорга айлантирдилар...

Поезд юришини тезлаштирди.

Бир оз ором олган кўзларимни очдим. Деразадан Зангиота қишлоғининг оппоқ ади теракзорлари сузиб ўта бошлади...

4. КЎЗЛАР

Мен у кўзларни бир марта кўрганман.

Бундан эллик уч йил аввал, Шайхантохурда, Тарновбоши маҳалласида, дўстим Абдулфорихнинг уйида, ўн беш ёшимда...

Мана энди, орадан эллик уч йил ўтгач, шу кунларда Тошкентнинг Инқилоб хиёбонида метродан чикибоқ Союзпечать дўконини кўрасиз. Шу дўконда қотмадан келган, хуштабиат, хушмуомала нуруний қария газета-журналлар сотиб ўтиради. Абдулфорих ака шул киши бўладилар. Ёзувчиларни яхши танийдилар. «Литературная газета», «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» сингари бозори чаккон нашрларни панага яшириб, каламкашларга пинҳоний узатадилар...

1935 йилнинг кузи. Мен Форобий мактабини битириб, Индустринал рабфакка ўқишга киргач, курсдошим Абдулфорих билан тез кунда иноклашиб кетдим.

Бир кун у мени уйига таклиф қилди.

Тарновбошида ички-ташки ҳовлида туришаркан: ички ҳовлида унинг отаси, дўппидуз Абдуқодир амаки, қосиблар орасида машҳур «Амак»нинг оиласи, ташки ҳовлида Амакнинг укаси, Тоштрам ишчиси Абдумалик акаининг оиласи.

Амак ипакдай мулойим, ширинсўз, хушфеъл одам. Қасбкори дўппидузлик бўлгани учун ўзи ҳам, хотини, болалари, хуллас, хонадондаги катта-кичик — ҳамма шу ҳунар билан машғул: биров гулчи, биров чокчи, Амакнинг ўзи қолипчи. Чунончи, мен билан суҳбатлашиб ўтирибдилару қўллари ишда: тайёр дўппиларни қолиплаш билан машғул.

Тарновбоши билан Биринчи Арпапоя оралиги икки чақирим. Амак менинг бобом мулла Ғуломни танишлигини, ҳатто 1921 йилда, 24 ёшида вафот этган дадам Убайдуллани ҳам билганлигини ҳикоя қилади, ўқишимни суриштиради, Абдулфорих билан дўстлашганимдан мамнуулигимни айтади.

Биз айвонда, хонтахта атрофида, юмшоқ духоба кўрпачаларда ўтирибмиз. Ҳовлини кесиб ўтган ариқ бўйида садарайхон, ошрайхон, ҳожирайхонлар, хино, ўсмалар гуркираб ўсган, хуш бўйлари димоғни чоғ қилади.

Ташқари ҳовлидан ичкари ҳовлига очилган якка қават эшикдан ўн тўрт ёшлар атрофидаги, ҳаворан гулдор куйлакда, тинқора куюқ сочинин қирққоқил қилиб маида урган кўркемгина киз кириб келди-да, айвонда ўтирганларга, яъни бизга таъзим ила салом бергач, ҳовли этагидаги ошхонага — аёллар ёнига ўтиб кетди.

Қизнинг кўзлари мени ҳайратга солди. Бетакрор мунис шахло кўзларда чуқур бир мунг, маъюслик бор эди. Менинг киз кириб кетган ошхона томонга беихтиёр тикилиб қолганимни сезган Амак:

— Укам Абдумаликнинг қизи Манзура,— деб мени жинси билан гойибона таниқтирган бўлди.— Онаси суҳсур жувои эди, тандирга нон ёпаётганида сочи ёниб, қийнаиб қазо қилган... Манзура энди ўгай она қулида... Барака топкур яхши аёл экан, Манзурани ҳам ўз фарзандларидай кўради...

Қулоқларим Амакнинг сўзларида-ю, кўзларим ҳовли этагида, райҳонлар гуркираб ўсиб турган ариқ бўйларида, ошхона томонда.

...Орадан икки йил ўтди. Биз Абдулфорих билан бирга Индустириал рабфакни тамомладик, кейин Индустириал (Политехника) институтига кирдик, лекин икки йилча таҳсил кўргач, дўстим ўқишни ташлаб, дадасининг ихтиёри билан уйланди-да, дўппидўзлик касбига машғул бўлди, мен эса шоирликни ҳавас қилиб, ўқишимни Пединститутга кўчирдим.

Энди бўлса, мусофирлик бошимга тушди.

Бадарға.

Ҳеч кимни айбламайман: мен ўзимни ўзим бадарға қилдим.

Вагон деразасидан Зангиотанинг тун пардасига ўралаётган адл оқ теракларига тикиламан. Кўзларимга ёш қалқиб чиқади. Айрилиқ... Хаёлимда мунгли, мунис кўзлар жонланади...

5. АБДУЛҲАЙ ҲАЙДАРИЙ КУЛБАСИДА

Икки кечаю икки кундуз лўлилар билан улфатчилик қилиб, онамнинг патирларию пишириқларини еб тугатдик. Учинчи кун қоқ пешинда поездимиз сўнгги бекатга келиб тўхтади.

Кун очик. Қуёш вокзалнинг бир қаватли кўкиш биноси тепасида ёрқин чарақлайди. Бироқ изғирин юз-кўзларни ялайди, кўкракни ачитади.

Вокзалдан шаҳарга битта кенгина йўл олиб борар экан. На автобус, на трамвай бор. Ҳамма чамадону тунгларини кўтарганча шаҳар томон яёв йўл олди.

Менинг шошадиган жойим йўқ. «Бедананинг уйи йўқ, қаерга борса питпилдик...»

Оломонга қўшилиб, катта йўл ўртасидан юриб бораётганимда чап томонда, дўнгликда қаққайиб турган дўкон-

чага кўзим тушиб қолди. Дўконча пештахтасига эски-туски матолар, бўш шишалар уюб кўйилган, пештоқиға уч-тўртта тулки териси осилган.

Утиль дўконининг ичида паст буйликкина, кўкон дўп-пилик йигитча кўринди.

Мен ҳамроҳларимдан орқароқда қолиб, дўкон томонга бурилдим ва унинг олдиға келиб, ўзимдан тўрт-беш ён каттароқ дўкондорға қўл қовуштириб таъзим қилдим:

— Ассалому алайкум, мулла ака, ҳормани!

— Ваалайкум ассалом, меҳмон, қани, дўконға марҳамат!

Дўкон ёнидаги фанер эшикча очилди. Мен эгилиб, дўкон ичига базўр кириб олдим.

Кўришдик. Танишдик. Шара-бара топширувчилар йўқ. Бозор касод. Вақтимиз бемалол.

Абдулҳай асли кўконлик экан. Унинг дадаси Ҳайдар ака чорсулик машҳур тандирсоз экан. Унинг машҳурлиғига боис шулки, узоқ-узоқлардан, ҳатто, Помир томонлардан келтириладиган махсус тупроқдан катта нонвойхоналар учун тандир ясаркан. 1930 йилда Ҳайдар акани «кўп пул топишда» айблаб, қулоқ қилишибди... Тандирсоз ўша йили қазо қилган хотинини Шайхон қабристониға кўмгач, ёлғиз ўғли билан шаҳрини тарк этибди...

— Етти йилдан бери шу шаҳарда яшаймиз. Дадам масжидда қоровул. Бирок, яқинда унинг касбини кимдир ифшо қилган. Шаҳар нонвойхоналарининг буюртмаларини бажара бошладилар. Ҳали борганимизда кўрасиз...

— Мен биронта ётоқхонаға ўрнашсаммикан девдим... — Абдулҳайдан узр сўрадим.

— Бе! — Абдулҳайнинг отбашара чўтир юзида, гилт-гилт аламли кўзларида ранжиш аломати шундоққина билинди. — Тошкандай улуғ шаҳардан келасизу мусофирлик дардини тортасизми? Ҳамюртларни айтамиз, дилдан суҳбатлашамиз.

— Улар кўпми?

— Ҳа, ҳаммамиз — «қулоқ болалари»... — Абдулҳайнинг йирик қора кўзлари филтиллади. — Қирқ улфатмиз. Биримиз иморатсоз уста, биримиз муаллим, яна биримиз мен каби утилчи... Меҳнатимиз туфайли кун кўриб юрибмиз. Дорилфунунда, билим юртларида бемалол ўқиб юрган ўзбек талабалар ҳам оз эмас.

Мен Абдулҳайнинг таклифини қабул қилдим. Меҳбоним дўконини ҳар кунгидан эртароқ ёнги, чамамда. Вокзалдан Мактаб шаҳарчасигача чўзилган Ленин номли кенги-гина кўчадан уч чақиримча юриб боргач, чапга — Душан

бенинг эски маҳаллаларидан бирига кирдик. Масжид минораси ва ланг очик дарвоза кўзга ташланди. Дарвозадан киргач, кенг саҳн ўртасидаги тиниқ суви ботаётган кўёш шувласида йилтиллаб турган ҳовуз лабида таҳорат олиб ўтирган жиккаккина чолга кўзим тушди.

— Дадам,— деди Абдулхай.

Ҳовуз орқасида, тепароқ жойда гумбаз шаклидаги якка уй кўнкайиб турибди. Пастаккина эшиги, мўъжазгина деразаси бор.

— Тандир уй...— Менга изоҳ берди Абдулхай.— Дадам ясаган.— Дада, Тошкентдан меҳмон!

Ҳайдар ота ҳовуз лабидан туриб келди-да, мен билан кучоқлашиб кўришар экан:

— Хуш келибсиз, меҳмон — атои худо,— деб дуо қилди.

Гумбаз эшигидан кирдик. Шундагина мен ташқаридан гумбаздай кўринган уйнинг аслида улкан бир тандир эканлигига ишонч ҳосил қилдим. Гумбазнинг девори юпқа, заранг, чертсангиз — жаранглайди, тепсангиз — даранглайди, лекин синмайди — метиндай мустаҳкам.

Гулдор патак намат ўртасига қўйилган хонтахта атрофига ўтиришгач, бир-биримиздан ҳол-аҳвол сурашдик. Абдулхай чироқ ёқди, дастурхон ёзди, чой дамлади. Ҳайдар ота хуфтон намозини ўқиб келиш учун масжидга чиқиб кетди.

— Меҳмон, йўлдан чарчамадингизми? Ҳамюртларни шу бугунга айтайми? — ийманибгина суради Абдулхай қаршимда чўккалаб ўтираркан.

— Шошилманг! — Ундан илтимос қилдим: — Бу шаҳарда анча фурсат бўлсам керак. Дўстларингиз билан ташишиб олмоғимга вақтимиз бемалол...

— Меҳмоннинг истаги — қопун...

Абдулхай билан иккимиз ҳозирча исмишимизни қаерданлигимизни биламиз. Яна менга мезбонимнинг утилчилигию дадасининг тандиреозлиги маълум. Абдулхайга эса, меннинг исмигимга маълум:

— Абдулҳамид...

Лекин, мен унинг бахтсиз ишқ фидойиси, поэктияб шоир Ҳайдарий эканлигини кейинчалик билиб оламан. Менинг кимлигим, бошимга ёққан маломатлару мусофирчиликни ихтиёр этганлигим сабаблари кўконлик ошнамага кейинчалик аён бўлади.

Ҳозирча эса, афтода йигит меҳмон кутаётганидан мамнун, мен эса, бир кечага бўлса ҳам, бошнана тоғанимдин шодман...

6. ВАРЗОБ ҚАЙНАЙДИ

Ҳайдар отанинг тандир-уйида бир неча кун тунаб юрдим. Сахар паллада учовлон нонушта қиламиз, кейин Ҳайдар ота масжид айвонию тун бўйи хазон қоплаган ҳовлисини супуришга киришади, Абдулҳай утиль дўконига кетади. Мен уни ярим йўлгача кузатиб қўйгач, Ленин кўчасидаги Почтамтга кириб, узун стол ёнидаги бўш курсилардан бирига ўтираман-да, онамга хат ёзмам.

Тожикистон пойтахтига соғ-саломат ётиб келганимни, Абдулҳай исмли шоиртабиат йигит билан танишганим, унинг меҳрибон отаси Ҳайдар тандирчининг уйида ётиб юрганам, шаҳарнинг ободлиги, айниқса, Варзоб дарёси қирғоғидаги сайилгоҳлар ҳақидаги ҳар кунги мактубларимни, албатта, лотин алифбосида ёзмам. Нега десангиз, арабчага моҳир бўлган, бир вақтлар маҳалла қизлари учун уйимизда очилган мактабда «отинойилик» қилган онам лотин алифбосини билмайди. Укам Саиджон эса, Жомбойда. Демак, онам хатни дўстим Абдулфорихга олиб боради. Абдулфорих эса, эртадан-кечгача Чорсуда, дадасининг дўппи дўкончасида. Демак, Тарновбошидаги ҳовлида менинг онамга мактубимни ўқиб берувчи фақат Манзура...

Манзура бу йил Эски Жўвадаги Педбилимюртнинг учинчи курсига ўтган. Мен уни бундан бир ҳафта аввал Абдулфорих ва Абдуқодир Амак билан хайрлашиш учун уйларига борганимда иккинчи марта кўрганман. Анча кўзга кўришиб қолибди...

Онам хатни унга, фақат унга ўқитишига ишончим комил, шунинг учун қизнинг нозик дил торини чертиши мумкин бўлган, чунончи: «Ойижон, сизларни (сизни эмас!) соғиндим», «Мусофирлик жонимга тегди», «Ўзгаларнинг юмшоқ болишидан ўз уйимнинг қаттиқ тоши яхши», «Менинг хатларимни сизга ўқиб берувчиларга алоҳида салом ва ташаккур...» каби ибораларни сатрлар орасига атайлаб қистириб кетаман...

Варзоб дарёси шаҳар четидан оқиб ўтади. Унинг қирғоқларида оромгоҳлар кўп. Чунончи, истироҳат боғи, дам олиш уйлари, пионер лагерлари... «Союзпечать» дўконидан бир даста газета, нон дўконидан битта сўлқи обинон сотиб оламан-да, шаҳардан ўша томонга чиқиб кетаман. Дарё бўйлаб юқорига, уч-тўрт чақирим нарига боргач, биронта бўш скамейкага ўтириб, мутолаага бериламан.

Рус тилидаги газеталарни бемалол ўқийман, тожик тилидаги мақолаларни тусмоллаб кўздан кечираман, тушунолмайман, ўзбек тилидаги кундалик газета — «Кизил

Тоҷикистонини номидан то муҳаррир Мулложоновнинг фамилиясигача сиричклаб ўқийман, қандайдир даҳшатли новеллар, муҳини фожиалар ҳақидаги хабарларни қидираман, лекин тополмайман: дунё тинч, осмон ағдарилиб ерга тушгани йук, Вахш водийсида пахта мўл бўлибди; Мақтаб шаҳарчасида Дорилфунун биноти қуриляпти; Тўқимачилик комбинатида пойдевор қўйилибди... Чегарада ҳам сукунат, агар кеча қўлга тушган битта жосус ҳисобга олинмаса...

Варзоб бизнинг Чирчиқни эслатувчи, тоғдан шовқинсуроқ билан ҳайқириб туриб келгувчи дарё... Суви тинч, чучук. Очиққанимда обинонни шу сувда ивитиб ейман, чанқаганимда шу лаззатли, мусаффо сувдан симираман.

Бир томондан соғинч, яна бир томондан бетакрор табиат сеҳридан юрагим ҳаприқади, орзиқади, шеър бита бошлайман:

Душанбенинг нақ тепасида,
Яшил тоғлар қўланкасида
Варзоб қайнайди.
Тошни тошга уриб қутуриб,
Тўлқинлари оппоқ кўпириб,
Варзоб қайнайди,
Дилим ўйнайди.

Ёшлигимга ўхшайди дарё,
Тойчоқ каби кишнайди дарё,
Мангу бетиним.
Танасига сиғмайди жони,
Шовқинидан безор ўзани,
Менинг шўх иним,
Мангу бетиним.

Мен ўзимни буткул унутаман. Қаердаман? Бу ерларга нега келиб қолдим? Ҳов, тоғ бағридаги шийпонда ўтирганлар кимлар? Ҳайқирик тўлқинлар оқизиб келаётган шох-шаббалар қайси боғлардан? Соҳилда, бир тўп қўйлари сенида таёғига суяниб турганча ўз тилида мунгли қўшиқ айтаётган чўпон йигитнинг дарди нима?..

Мен фақат Варзоб ҳақида ўйлайман.

Қуёш унга шўниб қалқийди,
Лава каби сапчиб балқийди,
Ўт ютади сув.
Ичи тўла олов, аланга,

У порлайди бутун оламга
Нурафшон, сулув,
Ўт ютади сув.

Менинг потинч юрагимга ҳам
Ҳаёт шундай сингади кўркам,
Шовқинли, ўтли.
Худди куёш каби ёлқинли,
Худди Варзоб каби шовқинли,
Шуъладай қутли,
Шовқинли, ўтли!

Шеърга нуқта қўйдиму дилимда аллақандай бир ўк-
сиклик сездим — ёлғизлик жонимга теккан бўлса керак.
Поезддаги лўлилар, утилчи Абдулҳай, тандирсоз Ҳайдар
ота — ажойиб одамлар. Мен улардан миннатдорман. Ле-
кин, мен касбдошларим билан бирга бўлишим керак. «Қи-
зил Тожикистон» редакциясига бораман. Ўзимни танита-
ман. Шеъримни кўрсатаман.

Ноумид шайтон.

Тинимсиз қайнаб, қирғоқларини ямлаб, тошиб оқаётган
дарё бўйлаб, тепада уйлари, деворлари оқариб кўринаёт-
ган шаҳар томон аста юриб бораётиб, «Ҳой, шеър ёзма,
шоирлик — савдойилик, охири вой бўлади!» — деб мени қай-
та-қайта огоҳлантирган бобомни ва менга йиғлаб-йиғлаб
оқ йўл тилаган онамни эслайман, нечундир ўпкам тўлиб,
кўзларимга ёш қалқиб келади.

Олтин куз. Мусаффо ҳаво. Бир маромда шовиллаб
оқаётган тоғ дарёси — афсонавий Варзоб. Кўнглим нурли
ҳисларга тўлади. Уйимни, онамни, Жомбойнинг аллақайси
нотаниш кишлоғида ишлаб юрган укам Саидни эслайман,
соғинаман.

Қирғоқдан тепаликка бурилиб, яккаоёқ йўлдан дадилроқ
қадам ташлайман. «Дунёда яхши одамлар кўп. — Шу ишонч
менга далда беради. — Шояд ўшалардан биронтаси мени
қўллаб юборса!..»

Шундай умид билан қадамим беихтиёр тезлашади...
Яна хаёлимда болалигим жонланади...

7. БОБОМ

Бобом бирдан ўзгариб қолди.

1925 йилнинг кузи — октябрь ойининг сунгги кунлари.
Ёмғир тинмай қуяди. Айвон тоқчасидаги миҳга илинган
радиокарнайи хириллайди: на сўзни, на музикани англаб
бўлади. Карнай тағида — тоқчада чилим турибди. Узун

носоқовондан ишланган сан-сарик чилим. Бу — янгилик. Мактабдан келиб-оқ кузим шу нарсага тушди. Жилдимни кичикта устига отиб, ёмғирда жикка хул бўлган пахталик вафта чопенимни ечдим-да, деворга қоқилган қатор қончалардан бирига осганча ўйга толдим.

Бобом қаерда?

Укам Саид қаерда?

Нега ҳовли кимсасиз, жимжит?

Онам ҳали ишдан келмаган. «Қизил тонг» фабрикасида биринчи сменада иш соати учда тугайди, у то уйга етиб келунича тўртдан ошади.

Ўйга, мактабхонага, ошхонага, оғилхонага кириб чиқдим. Бобом ҳам, Саид ҳам йўқ. Балки, бобом укамни етаклаб маҳалла гузарига чиқиб кетгандир.

Қорним оч. Яна мактабхонага кирдим.

Мактабхона — бу, онам маҳалла қизларини ўқитиб юрган муъжазгина уйимиз. Уч йилдирки, қизлар Форобий мактабига қатнайдиغان бўлишди. Мактаб мудир Турсунхўжа афанди онамни муаллималикка таклиф қилди. Лекин, онам ҳеч қаерда ўқимаганини, саводини ўз уйида — бувим қўлида чиқарганини, янги мактабда муаллималикни энглаёлмаслигини айтиб, мудиримизнинг таклифини рад этди-да, тузуккина чевар бўлганлиги учун фабрикага ишга кириб кетди.

Қизлар ўқиган уйимиз эса, «мактабхона» номига эга бўлиб қолди.

Эндиликда бу уйда озиқ-овқат сақланади: катта хумда ун, кичикроқ хумда — эритилган қўй ёғи, уч-тўрт қоп гуруч, шифтга қоқилган илгакларга осиглиқ сур пешноб, қазилар... Токчалардаги ўроғлиқ дастурхонларда янги ёпилган жиззали нон, ёғлиқ патирлар...

Онам ҳар кун ишга қатнаса ҳам рўзгор ишларини қилишга улгуради: уй-айвон, ҳовли-йўлаклар ёғ тушса ялағудай, кечки таомлар бир-биридан лаззатли. Онам ҳар кун нима овқат қилишни бобомдан сўрайди, бобом эса мен билан Саиддан сўрайди: дадасиз ўсаётган набира-ларининг кўнглини шу билан ҳам кўтармоқчи бўлса керак...

Токчадаги дастурхонлардан бирини очиб, жиззали нондан бир бурда ушатиб олдим-да, чайнай бошладим. Катта чойнакнинг жўмрагидан совуқ чойни хўплаб-хўплаб ичман, ўйлайман: чилим қаердан пайдо бўлди? Ё, бобом чегга бошладими?

Яна айвонга қайтиб келдим. Носоқовоннинг ингичка болидан кўтариб кўрдим: чилим вазмингина, демак, сув

тўлдирилган, сархонасини ушлаб кўрдим: илик. Демак, бобом яқиндагина чилим тортибди...

Бу янгилик мени гангитиб кўйди.

Мен илгари ҳам эркакларнинг чилим чекишганини кўрганман. Ташқари ҳовлимиздаги болохонада меҳмонлар йиғилишган оқшомлар ошдан кейин, чой ичиб ўтиришганда чилим чекишарди. Лекин, бобомнинг тамаки тутунига тоқати йўқ, то кашандалар хуморини ёзгунча бобом болохонадаги очиқ айвонга чиқиб, ўзи каби чекмайдиганлар билан суҳбатлашарди.

Тўғри, кейинги кунларда бобомга ~~ёғир бўлди~~ у Бектемир кишлоғидаги беш ботмон ери, каттагина кўрасани Шўрога топширди.

Ҳа, ўз ихтиёри билан топширди! Бунга онам, мени ва тўрт яшар укам Саид гувоҳмиз.

Шу кўклам, мартнинг ўрталари бўлса керак, ёмғир худди шу бугунгидай шаррос қуйиб турган кунлардан бирида бобом кечки овқатдан кейин, ҳовли бурчагидаги ўз уйида, яъни мен ҳозир чилимни томоша қилиб турган айвондан қўшқават нақшин эшик орқали кириладиган хонасида онамни, мени ва Саидни олови бозиллаб турган танча атрофидаги кўрпачаларга ўтқазиб, мақсадини батафсил тушунтириб баён қилди.

Бобомнинг сўзларидан мен шу нарсани тушундимки, бундан олти йил аввал унинг катта ўғли, яъни менинг дадам Убайдулла вафот қилгандан кейин у Чирчиқ тўғон қурилишидаги ишбошилиқ вазифасидан истеъфога чиқибди, ўша ерда кўп йиллар давомида ишлаб ортирган маблағи ҳисобига сотиб олган беш ботмон ерини, қурган кўрасини ўз ихтиёри билан Шўрога топширишга қарор берибди. Бобомнинг бундай қарорга келишига асосий сабаб у ерда ишлашга кучи йўқлигидир. Бутун умиди ғайратли, удабурро Убайдулладан бўлган, энди эса у йўқ... Иккинчи ўғли Насрулла эса, том маънода муллавачча — китобдан бошини кўтармайди, у ҳозир Тўйтепада очилган янги мактабда дарс бeryпти, бироқ шаҳарга келиб ишлашга нечундир ҳаваси ҳам, тоқати ҳам йўқ.

— Такасалтанг! — деб дағдага қилди бобом.

Мен билан Саид ҳеч нарсани тушунмасак ҳам бобомнинг сўзига ҳиринглашиб кулдик.

Бобомнинг ягона қизи, яъни менинг аммам, Тожишса отинча, уйимиздаги мактабда онамнинг ёрдамчиси бўлган. Тожишса амаки-бувамиз Абдурахмон зикрнинг катта ўғли Абдуллага узатилди-ю, жимиб кетди...

То бобом билан Саид гузардан келгунларича мен айвон-

даги контакта ёнига тиз чукиб, бугун Турсунхўжа афанди унга берган дарсимни тайёрлаб олишга қарор қилдим. Лекин, жилдимни очган ҳам эдим, Саид ховлига югурганча кириб, чучук тили билан:

— Юл! Бувам чақилвоттила!— деб бақирди.

Даре дарслигича қолди, ташқарига чопиб чиқдим.

Ёнида маҳси-калиш, устида эски чакмон, бошига телпагини бостириб кийган бобом дарвозаси ланг очик муъжазгина ташқари ховлида саман отни файтонга қўшаётган экан. Саман от ювош — бошини эгганча кузлари жавдираб турибди.

— Ассалому алайкум, буважон!— Одатим бўйича қўл қовуштириб салом бердим.

— Ваалайкум ассалом, мулло бўлинг!

Бобом мен билан ҳам, Саид билан ҳам сизсираб гаплашади. Фақат биз билан эмас, ҳамма билан — онам, аммам, катта-кичик кўни-қўшнилари билан ҳам, ҳатто маҳалламиздаги кимсасиз, ғариб кампир Қутби хола билан ҳам сизсирашиб гаплашади. Ҳар жума бир халта дондун, қанд-курсларни қўшни кампирникига бобом ўзи олиб киради, унинг айвонидаги сандал ёнида ярим-бир соат суҳбатлашиб ўтиради, албатта, Саид билан биз ҳам бобом ёнида буламиз. Бобом аввал кампирдан ҳол-аҳвол сўрайди, унинг бундан тўққиз йил аввал мардикорликка олиб кетилганча дараксиз йўқолган ўгли Тоштемирни эсга олади, мақтайди:

— Азамат йигит, Тоштемир! Юрса ер гурсилларди! Бир кун Жангоҳда курашда кўрганман уни. Аҳмад полвоини даст кутариб, ерга ёпиштириб қўйди. Бунақа йигитлар тегирмондан ҳам бутун чиқади. Умидсиз шайтон... Балки, бир кунмас-бир кун келиб қолар. Умидингизни узманг, опа!

Қутби кампир бобомни, унинг биз, набираларини дуо қилади, сандалга бошини қўйганча унсиз йиғлайди...

— Бектемирга борамиз!— деди бобом файтонга қўшилган саман отнинг бошини силар экан.— Сизларга Чирчиқни, Қумовулни томоша қилдираман. Ўтап амакининг кўрасида меҳмон буламиз.

Ўтап амаки деганда кўз олдимда бўйи шифтгача етдиган, елкалари кенг, қўллари узун баҳайбат одам гавдаланади. У отга минганда отнинг бели майишади. У буттур Бектемирдан бир арава гуруч олиб келганда тикин юзларини икки қўлигида иккитадан кутарганини ўз вўзим билан кўрганман.

Мен Ўтап амакининг бобом билан қадрдонлигини шулар-

дан биламанки, аввало, бобомнинг ҳикоясига қараганда икковлари Чирчиқдаги тўғон қурилишида бобом — мухандис, Ўтап амаки карвонбоши, яъни тош-шағал, шох-шабба ташиган аравакашларга бош бўлиб, қирқ йилча бирга ишлаганлар. Уларнинг Бектемирдаги еру қўралари ҳам туташ. Бобомнинг ери беш ботмон, қўраси катта; Ўтап амакининг ери икки ботмон, қўраси кичик, лекин болалари кўп: тўққиз ўғилу етти қиз!

Бобомнинг қизиқ табиати бор: мен билан Саидни рўпарасига ўтқазиб, худди катта одамлар билан маслаҳатлашгандай маслаҳатлашади. Чунончи:

— Мулла Абдиҳамид! Мулла Абдисаид! Бектемирдаги еримиз ишловсиз, қўрамиз яшовсиз қолиб кетмаслиги учун буларни ўша ердаги муҳтож одамларга топширсакмикан?

Биз ҳеч нарсани тушунмаймиз, бобомизнинг оғзига тикилганча аграйиб турамиз.

— Чунончи, Ўтап амакингиз... Камер деҳқон, аммо кучи кўп: ўн олтита боласидан тўққизи камолга етди. Деяйлик: биз еримиз билан қўрамизни Ўтап амакингизга бердик: ул ернинг ҳам жонини киритади, қўрани ҳам обод қилади. Хўш, нима дейсизлар?

Нима дердик? Бобомиз нима деса, биз ҳам шуни деймиз.

Ўтап амаки ўтган ҳафта яна келиб кетди. Бобом уйининг токчасидаги қутидан олган аллақандай хужжатларига ерини топшириш ҳақидаги аризасини қўшиб, ундан бериб юборди.

Бугун эса, Бектемирга биз ўзимиз кетяпмиз.

Бобом осмонга қараб-қараб қўяди, ёмғир пасайиб, кун ёриша бошлаганини кўриб:

— Хайрият,— дейди кулранг калта соқол ярашган юзьягини силаб. Кейин менга ўйчан тикилганча сўрайди:— Бўталоқ, онангиз келишини кутамизми, ё йўлга чиқаберамизми?

Мен Саидга, Саид менга қарайди, иккимиз бобомизга мўлтираб қараймиз.

— Кутсак бўлади-ю, бироқ қоронғига қоламиз.— Бобом фойтоннинг соябонини кўтаради.— Ўйчи ўйига етгунча йўлчи манзилига етади. Қани, чиқинглар!

Саид иккимиз фойтонга осилиб чиқиб, чарм қопланган таранг ўриндиққа ёнма-ён ўтириб олдик. Бобом ичкари ҳовлига кириб кетди.

Айвон токчасидаги чилим кўз олдимда жонланди. Ҳойнаҳой, бобом чилим тортиб, хуморини ёзаётган бўлса керак.